

به‌کارگیری راهبردهای طراحی شهری در ترمیم رابطه حرم مطهر علوی و شهر قدیم نجف اشرف

علی غفاری *

هادی پندار **

روح الله موحدی ***

مقدمه

امروزه کلیت بافت‌های تاریخی در معرض آسیب‌های جبران‌ناپذیری هستند همانند بافت تاریخی شهر قدیم نجف اشرف که حرم مطهر علوی را چونان نگینی در بر گرفته و به عنوان قرارگاه مدارس علمیه و دانشمندان جهان تشیع از دیرباز در معرض مداخلات کالبدی بزرگ مقیاسی گرفته است. برخی از این مداخلات که به ظاهر در راستای مطالعات و پیشنهادات طرح جامع و در باطن با مقاصد سیاسی حکومتی صورت گرفت، به عنوان محرک توسعه در جهت منفی عمل کرده و نقش مهمی در تخریب هویت‌های کالبدی و اجتماعی آن داشته‌اند؛ تخریب بخش وسیعی از محله العماره در غرب حرم مطهر علوی نمونه‌ای از این مداخلات نامناسب بوده است. به بیان روشن‌تر پروژه‌های بزرگ‌مقیاس در درون محلات، خود به عامل تسریع‌کننده در تخریب هویت این گونه از بافت‌ها و ارزش‌های تکرارناشدنی آنها بدل شده‌اند. یکی از نتایج بارز تغییرات نامناسب طی سال‌های اخیر، تغییر ساختار فضایی شهر قدیم در ارتباط با شبکه حرکت و دسترسی و انضباط کالبدی حاکم بر آن بوده است. این نوشتار به معرفی نحوه ارتباط حرم و شهر و تغییرات آن تا به امروز پرداخته است.

* استاد گروه طراحی شهری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی تهران
a_jhaffari@sbu.ac.ir

** استادیار گروه طراحی شهری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر تهران

*** کارشناس ارشد معماری، دانشگاه شهید بهشتی تهران

معرفی روند تغییر

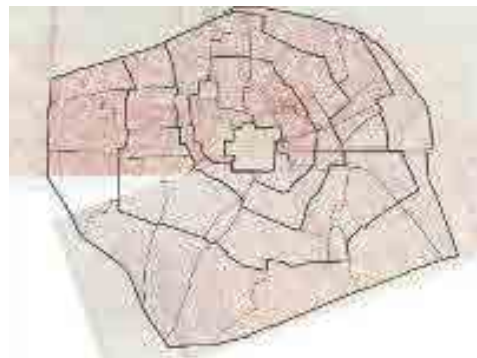
زوار چندان چشمگیر نیست. بنابراین، مجموعه حرم و توسعه‌های مرتبط با آن به صورت خاص و کل شهر قدیم به صورت عام، باید بتوانند مانند اسفنج برای هر دو زمان حضور زوار (چه در ایام پرازدحام و چه در زمان‌های عادی) آمادگی کامل را داشته باشند. این دیدگاه کلی در تعریف رابطه حرم و شهر در آینده تأثیر می‌گذارد؛ مثلاً در طراحی معابر، در عین اینکه باید عرض متناسب و مساحت مورد نیاز برای تردد در ایام پرازدحام تأمین شود، از حیث شکل قرارگیری و تقسیمات فضایی نیز بایست به ترتیبی عمل شود که در زمان‌های خلوت، فضاها از مقیاس انسانی خارج نشود و مبدل به محوطه‌هایی بزرگ و ناسازگار با خصوصیات اقلیمی نگردد.

معیارهای مورد توجه در اصلاح رابطه حرم و شهر قدیم

پس از بررسی‌های تاریخی به عمل آمده چهارچوب مفهومی مداخله در بافت به منظور اصلاح رابطه حرم و شهر قدیم تدوین گردید. یکی از مهمترین اصول برآمده از این چهارچوب، توجه به اصول برآمده از شبکه‌های حلقوی تاریخی متناظر با دوره‌های توسعه تاریخی شهر و شبکه‌های شعاعی بوده است. احیا و اصلاح این شبکه (به ویژه با تمرکز بر گذرهای مهم و تاریخی) علاوه بر حفظ ریخت کلی شهر قدیم و حفظ دانه‌های ارزشمند مستقر در این معابر، می‌تواند تردد زوار را نیز تسهیل کند و موجب تقویت حیات اقتصادی و اجتماعی شهر تاریخی شود.

هرگونه مداخله در بافت‌های تاریخی لازم است با توجه به ویژگی‌های زمینه‌ای بافت و ابعاد اجتماعی و فرهنگی مستتر در آن صورت پذیرد. بافت تاریخی شهر نجف با مساحت تقریبی پنجاه هکتار از چهار محله مستقل و مرتبط با هم تشکیل شده است. شهر قدیم نجف تا قبل از تخریب ناشی از جنگ‌های چند دهه اخیر، بافتی منسجم و به هم پیوسته با شبکه ارتباطات اندام‌واره و قوی در کلیت و بین محلات چهارگانه بوده اما پس از گسترش‌های اولیه‌ای که برای اسکان جمعیت مهاجر به شهر نجف به وجود آمد، تغییراتی در کالبد و شبکه معابر شهر قدیم نیز ایجاد شد. معابر تاریخی شهر نجف، در طول قرون، شبکه‌ای هم‌پیوند را شکل داده‌اند که متشکل از شریان‌هایی حلقوی (احتمالاً منطبق بر محل دیوارهای قدیمی شهر که در چندمرحله با گسترش شهر جابه‌جا شده‌اند) و محورهای شعاعی به سمت قلب شهر، یعنی حرم مطهر علوی است. (شکل ۱)

البته شبکه معابر شهر نجف (مانند بسیاری از شهرهای تاریخی ایران)، در دوره‌ای قربانی خیابان‌کشی شده و چهار خیابان مستقیم، از دیوار شهر (سور) تا حرم مطهر، ساختار اصلی بافت و شبکه ظریف و به هم پیوسته آن را از هم گسسته است. نکته حائز اهمیت در ارتباط حرم و شهر آن است که از دیرباز حرم و شهر قدیم مجموعه‌ای به هم پیوسته بوده‌اند. این مجموعه در مواقعی از سال (مقارن مناسبت‌های زیارتی خاص) پذیرای تعداد زیادی از زوار است. از سوی دیگر، در سایر ایام سال، حجم

ب

الف

شکل ۱: شبکه متشکل از محورهای شعاعی (الف) و حلقوی متناظر بر دیوارهای بیرونی شهر قدیم (ب)

شکل ۲: ایده فضاهای نجفی

طرح برای بخش‌هایی از شهر که در مجاورت «حوزه مداخله» قرار می‌گرفتند، حساسیتی خاص داشته و بی‌دقتی در آن می‌توانست اثراتی منفی به دنبال داشته باشد و لازم بود تا تدابیری ویژه برای آن اندیشیده شود. در همین راستا، محدوده واسطی بین حوزه مداخله و شهر قدیم نجف، تحت عنوان «حوزه بلافصل» تعریف شد و برای این حوزه، پیشنهادهای دقیق ارائه گردید. این پیشنهادات که متکی بر بازدید دقیق تک‌تک دانه‌های مهم و مبتنی بر واقعیت‌های موجود این محدوده بود، شامل پروژه‌هایی می‌شد که می‌توانست حریمی عملکردی، بصری و کالبدی پیرامون طرح توسعه ایجاد نماید که از یکسو ارزش‌های موجود در این بخش را حفظ و تقویت کند و از سوی دیگر نیازهای ساکنین شهر و زائرین حرم را تأمین نماید. این پروژه‌ها در گونه‌های مستقل اما مرتبط با یکدیگر تعریف شدند. (شکل ۳) کاربری‌های مورد نیاز و جدید در قالب مجموعه‌هایی

شکل ۳: طرح احیای مجموعه‌های عملکردی در پیرامون حرم

ارتباط با شبکه معابر در شهر قدیم و مجموعه‌های پیرامون

در طرح جدید، با تأکید جدی بر لزوم بقای حیات معابر شهر تاریخی، کوشیده شد تا کارکرد این معابر با توجه به اقتضات جدید شهر و نیازهای زوار ارتقا داده شود. از سوی دیگر، برای اتصال محورهای شعاعی به صحن‌های طراحی شده در پیرامون حرم، باید سلسله‌مراتبی کالبدی نیز تعریف می‌شد. لذا در طرح نو، مطابق با ایده فضاهای نجفی (شکل ۲)، در درون محورها گشایش‌هایی در نظر گرفته شد که دارای سیمای ویژه حریمی باشند. فضاهای از اتصال مستقیم و بی‌واسطه صحن‌های پیرامونی به محلات مسکونی نیز جلوگیری می‌کنند تا سلسله‌مراتب کالبدی لازم، هرچه بهتر شکل گیرد.

ارتباط با مجموعه‌های عملکردی و تاریخی بلافصل و حرم مطهر

تیم طراحی صحن‌های پیرامونی حرم مطهر علوی با عنایت به تجربیات منفی توسعه در بسیاری از بافت‌های تاریخی شهرهای کشورمان، این نکته را مورد توجه قرار داد که تصرف نامتناسب در مجاورت بافت تاریخی، مانند ساخت‌وسازهای درشت‌دانه، نه تنها ممکن است موجب توسعه بافت نشود، حتی در نقطه‌مقابل محتمل است مسبب جدی نابودی بافت و تبعات نامطلوب ناشی از آن باشد. چنین اثری را می‌توان در اصطلاح شهرسازی «کاتالیز منفی شهری» نام نهاد. بنابراین، ارائه

اجتماعی هم در راستای توسعه پایدار مورد توجه قرار گرفته‌اند. (شکل ۴)

در دیدگاه مورد نظر طراحی، مؤلفه‌های حیات‌بخش کالبد فیزیکی بافت حفظ شده و هویت موجود بافت شهر قدیم به عنوان اصل پذیرفته شده است. لذا جهت تداوم اصول و حفظ ارزش‌های موجود و به منظور انسجام‌بخشی به روند طراحی، دو محدوده بر اساس ارزیابی‌ها و تعیین عوامل مثبت و منفی انتخاب شده است. لایه اول صحن‌ها و فضاهای خاص زیارتی در تداوم هویت مجموعه پیشین و طرح توسعه را در بر می‌گیرد. لایه دوم با معرفی الگوهای ساخت و ساز برای شروع حرکت‌های مدنی بافت و در جهت نشان دادن راهکارهایی برای ساخت و سازهایی که ساکنان بافت تاریخی در ادامه حرکت‌های توسعه خواهند داشت، به صورت مجموعه‌های چندعملکردی تجمیع طراحی می‌گردند. لذا تعیین تکلیف برای محدوده‌های فوق و نظم دادن به وضعیت آن روش برخورد را تعیین می‌کند. در این روش برخورد، عناصر شاخصی که معنای پیرامون حرم را در ذهن ساکنان و زائران تداعی می‌کردند، به طور ویژه مورد توجه قرار گرفتند. مهم‌ترین عناصر این ساختار، نشانه‌ها و حوزه‌های واجد عملکرد زیارت هستند که در طول زمان اهمیت ویژه‌ای یافته‌اند. شناخت بستر اجتماعی و اقتصادی محدوده نیز بدون مراجعه به مطالعات کلان در مقیاس شهر قدیم و جدید نجف امکان‌پذیر نبوده است. به طور کلی مطالعات شناخت حاکمی از آن بوده که طراحی صحن‌ها نیازمند

که واجد ارزش‌های تاریخی هستند، مستقر شدند تا مطابق با دیدگاه‌های صحیح مرمت ابنیه، در درازمدت موجب حفظ و نگهداری آنها شوند. لزوم ارتباط مستقیم یا باواسطه مجموعه‌های عملکردی پیرامون طرح مانند مجموعه کاشف الغطا و مسجد هندی با صحن‌ها و برقراری ارتباط عملکردی‌فعالیتی هرکدام از مجموعه‌های پیرامونی در ارتباط با فضاهای جدید (مانند مجموعه کاشف الغطا جهت برگزاری فعالیت‌های اجتماعی و مجموعه‌های چند عملکردی با قابلیت تبدیل به فضاهای اقامتی در ایام خاص) مبنایی برای توجه ویژه به پیرامون گردد. از سوی دیگر الگوی هندسی صحن‌ها موجب از بین رفتن هویت ارگانیک بافت نشده، ارتباط صحن‌ها و بافت به واسطه بناها و فضاهای مفصلی با الگوی ارگانیک برقرار می‌گردد.

تحلیل و تدوین روش برخورد

بر اساس نکات مطرح در بخش اصلاح روش برخورد و ترمیم رابطه حرم و شهر قدیم می‌توان گفت روش برخورد در ارتباط با طراحی محدوده طرح و پیرامون آن بر اساس رویکردهای مرمتی صورت گرفته است. بهره‌گیری از اصول روانشناسی محیط در تحلیل رفتارهای زیارتی و خدماتی نیز در این راستا ضروری می‌شود. به عبارت دیگر توجه به آداب زیارت و فضاهای مورد نیاز در هر گونه مداخله طراحی ضروری است. بر این اساس در رویکرد پیشنهادی که مبتنی بر مدیریت یکپارچه و مشارکتی محدوده طرح بوده، موضوعات اقتصادی و

شکل ۴: اصلاح رابطه حرم مطهر علوی و شهر قدیم در پاسخ به نیازهای زائرین و مجاورین در مقیاس شهر قدیم

نگاهی جامع به شاخص‌های هویت‌بخش مجموعه حرم قدیم و طرح توسعه از یک سو و ارزش‌های ماندگار بافت از سوی دیگر است. موضوعاتی چون ظرفیت‌های موجود و آتی صحن‌ها و فضاهای مرتبط را به دلیل ماهیت پیچیده در شهر نجف می‌توان به صورت قطعی تعیین نمود، چرا که پویایی شهر قدیم و فضاهای زیارتی در ایام خاص و عادی و نیز ساعات مختلف شبانه‌روز نیازمند طراحی مدلی منعطف و کارآمد است.

در تداوم هویت مجموعه پیشین و طرح توسعه را در بر می‌گیرد. لایه دوم با معرفی الگوهای ساخت و ساز برای شروع حرکت‌های مدنی بافت و در جهت نشان دادن راهکارهایی برای ساخت و سازهایی که ساکنین بافت تاریخی در ادامه حرکت‌های توسعه خواهند داشت، به صورت مجموعه‌های چندعملکردی تجمیع طراحی می‌گردند.

راهبرد اول: تبیین نقش و جایگاه محدوده مطالعه در سطح شهر قدیم

این موضوع از دو جنبه اصلی قابل بررسی است: نخست شرافت تاریخی آن به عنوان حلقه اول متصل به حرم مطهر است. آشکار شدن قبر مطهر حضرت علی(ع) در دوران هارون‌الرشید، نقطه عطف تاریخ نجف به حساب می‌آید. با آشکار شدن مزار امام، شهر نجف مورد استقبال و توجه عمومی قرار گرفت و عمران و آبادانی آن آغاز شد. پس از روشن شدن مکان قبر مطهر و شکل‌گیری شهر نجف، به منظور محافظت از جان ساکنان و جلوگیری از حملات بیگانگان، پیرامون شهر در دوره‌های مختلف حصارهایی کشیده شد. بر اساس مطالعات تاریخی صورت گرفته، محدوده مطالعه در فاصله حصارهای اول و دوم قرار گرفته که بر اهمیت تاریخی آن در مقایسه با سایر بخش‌های شهر قدیم می‌افزاید. دوم اهمیت عملکردی محدوده به عنوان مقصد نهایی در جذب و توزیع زائران حرم است که آن را واجد اهمیت می‌سازد.

راهبرد سوم: ایده‌های اولیه شکل‌دهنده به سناریوی طرح

رسیدن به پیشنهادات مفهومی در خصوص طرح مستلزم ایجاد دستگاه ورودی در خیابان‌های اصلی و احیای دروازه در محل محوره‌های تاریخی است. تأمین امنیت و کنترل آمد و شد، ایجاد گشایش‌هایی از بیرون و القاء حس دعوت‌کنندگی بیشتر در ورودی‌های اصلی و احیای نقش و اهمیت جغرافیایی و عملکردی ورودی‌های تاریخی از جمله راهبردهای مرتبط با این موضوع هستند.

راهبرد چهارم: توجه به الگوی توسعه تاریخی چهارچوب مفهومی مداخله در بافت برآمده از شبکه‌های حلقوی تاریخی متناظر با دوره‌های توسعه تاریخی شهر و شبکه‌های شعاعی، ایجاد هم‌پوندی و ارتباط در بافت به واسطه فضاهای سبز هویت‌مند متناسب با عملکرد فضا و حفظ مقیاس و تناسب انسانی در گشایش‌های فضایی در زمان‌های عادی را به عنوان راهبردهای نیازمند توجه ضروری می‌سازد.

راهبرد دوم: تبیین معیارهایی به منظور مداخله مقیاس کلان در بافت

در دیدگاه مورد نظر طراحی، مؤلفه‌های حیات‌بخش کالبد فیزیکی بافت حفظ شده و هویت موجود بافت شهر قدیم به عنوان اصل پذیرفته شده است. لذا جهت تداوم اصول و حفظ ارزش‌های موجود و به منظور انسجام‌بخشی به روند طراحی، دو محدوده بر اساس ارزیابی‌ها و تعیین عوامل مثبت و منفی انتخاب شده است. لایه اول صحن‌ها و فضاهای خاص زیارتی

راهبرد پنجم: توجه به طراحی شهری پیرامون حرم علوی

سازمان فضایی پیرامون صحن‌ها مبتنی بر دو حلقه ضروری است: حلقه بلافضل شامل مسیر حرکت در امتداد دیوار بیرونی صحن‌ها و در اتصال به گشایش‌هایی برای نشست و دیدن حرم و صحن‌ها؛ حلقه مرتبط با جریان‌های درون بافت در ارتباط با مجموعه‌های مرمتی، مبیتهای اقامتی و کوچه‌های بافت بر این اساس لازم است تا محورها تعریض نشوند بلکه در جاهایی که امکان گشایش فضایی باشد با حفظ

تناسبات و محصوریت بافت گشایش صورت گیرد. طراحی بخش پایانی خیابان‌ها و معابر اصلی منتهی به حرم نیز نیازمند توجه به رعایت توالی منظر و گشودن دید به عناصر حرم است.

موضوعات تاریخی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی هم در راستای توسعه پایدار مورد توجه قرار گرفته‌اند.

پی‌نوشت‌ها:

- این نوشتار بر اساس گزارشات و مدارک طرح حوزه پیرامون حرم مطهر علوی نگاشته شده است.
- شاید بتوان مدعی شد که این پیوستگی، در آداب زیارتی شهر نجف نیز مشهود است.
- کلمه فضوه- هم ریشه با کلمه فضا- به معنی گشایش‌های فضایی داخل شهر است که عمدتاً در محل تقاطع چند کوچه در شهر قدیم واقع شده است. این گشایش‌ها محل تجمع اهل محل و عموماً واجد جداری محدود تجاری است. هریک از محلات چهارگانه نجف قدیم، یک یا دو فضوه داشته‌اند. تعریف فضایی و عملکردی فضوه‌های نجف در برخی وجوه با نقش تکیه‌ها در شهرهای ایران قابل‌مقایسه است.

منابع

- طرح توسعه صحن حضرت زهرا(س)، دفتر فنی دانشگاه شهید بهشتی به سفارت ستاد بازسازی عتبات عالیات، ۱۳۸۱ تا ۱۳۸۸
- طرح پیرامون حرم مطهر علوی، مهندسین مشاور معمار حرم، ۱۳۹۲ الی ۱۳۹۴

راهبرد ششم: تعبیه فضاهای تجاری در گذرگاه‌ها و معابر و خیابان‌های اطراف حرم

قرار دادن اماکن تجاری در اطراف حرم پدیده‌ای نامأنوس و نامطلوب شمرده می‌شود زیرا دست‌مایه تغییر زیست‌محیطی اجتماعی این بخش از شهر شده و درآمیختگی زائران و کاسبان را در پی دارد. اما کاربری‌های تعریف شده برای این فضاهای تجاری لازم است با موضوع زیارت و نیازمندی‌های زائران تناسب داشته باشند. به عنوان مثال نمایشگاه کتاب یا مراکز فرهنگی می‌توانند در این بخش‌ها مستقر شوند. از سوی دیگر این کاربری‌ها در زمان‌های خاص می‌توانند تبدیل به فضاهایی منعطف برای استفاده زائران یا گذرگاه‌هایی اضطراری شوند.

کلام آخر

به منظور تعیین نقش و جایگاه محدوده پیرامون حرم در سطوح کلان بررسی سیر تحول تاریخی شهر با تمرکز بر حرم ضروری است. هر طرح و برنامه‌ای به منظور اصلاح رابطه حرم و شهر در آینده باید از سویی به سمع و نظر ساکنان و مالکان بناها و متولیان ساختارهای اوقافی برسد و از سوی دیگر محققان در آثار تاریخی و عالمان و دانشمندان و بزرگان نجف از آن آگاه و مطلع گردند تا از این طریق بتوان آثار تاریخی نجف اشرف را حفظ نمود. با عنایت به اهمیت مذهبی و تاریخی حرم مطهر علوی و جایگاه و نقش آن در تاریخ کهن این شهر، لازم است تا این ارزش‌ها از گزند روزگار مصون و محفوظ بماند تا داشته‌ها و معانی انضمامی‌اش را در اختیار نسل‌های آینده قرار دهد. روش برخورد در ارتباط با طراحی محدوده طرح و پیرامون آن نیز مرمتی و با توجه به آداب زیارت و فضاهای مورد نیاز در هر گونه مداخله طراحی بوده است. در رویکرد پیشنهادی که مبتنی بر مدیریت یکپارچه و مشارکتی محدوده طرح بوده،